DOI: 10.19195/0137-1150.168.2

Data przesłania artykułu: 25.09.2017

Data akceptacji artykułu: 19.12.2018

TOMASZ HODANA

Uniwersytet Jagielloński, Polska

Śmierć grzesznika w prawosławnej literaturze polemicznej epoki unii brzeskiej

W dawnej kulturze Słowian wschodnich, podobnie jak w całym chrześcijańskim średniowieczu, śmierć była postrzegana jako kluczowy moment ludzkiego życia. Wierzano, że w ostatniej godzinie może rozstrzygnąć się kwestia zbawienia lub potępienia, a sposób przejścia na tamten świat ujawnia prawdę o ostatecznym losie człowieka. Śmierć stanowiła również stały motyw ówczesnego piśmiennictwa, szczególnie hagiografii, przy czym oprócz rozlicznych epizodów „dobrej śmierci” literatura zachowała wiele budzących grozę scen umierania grzeszników. Ich nagły i nędzny koniec był zazwyczaj — zarówno w wymiarze ideowym, jak i formalnym — antytezą dostojnej i błogosławionej śmierci świętych¹.

Motyw „złej śmierci” spotykamy często w prawosławnej literaturze polemicznej, która rozwijała się na Białorusi i Ukrainie pod koniec XVI i w pierwszej

¹ Na temat typowych elementów biografii świętego i grzesznika, w tym „dobrej” i „złej” śmierci, zob. m.in. M. Г. Кротов, *Послание царя Алексея Михайловича о смерти патриарха Иосифа (этиюд из исторической психологии)*, [w:] *Герменевтика древнерусской литературы XVI–нач. XVIII вв.*, t. 2, Москва 1989, s. 149–179; Л. А. Черная, *История культуры Древней Руси*, Москва 2007, s. 128–132; *eadem*, *Антропологический код древнерусской культуры*, Москва 2008, <http://fictionbook.ru/static/trials/00/27/46/00274672.a4.pdf> [dostęp: 13.09.2017]; Г. Г. Донской, *Переход в „иной мир” в духовной культуре средневековой Руси (XIV–XVI вв.)* [диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук], Москва 2012. O ścisłym związku żywotu i „antyżywotu” pisze również Władimir Wasiljew, który oba schematy fabularne traktuje jako wcielenie archetypicznych „opowieści” o Chrystusie i Antychryście — В. К. Васильев, *Сюжетная типология жанра жития в русской литературе XI–XVI веков* [автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук], Томск 2008; *idem*, *Сюжетная типология русской литературы XI–XX веков (Архетипы русской культуры). От Средневековья к Новому времени*, Красноярск 2009; *idem*, *Сюжет позднего русского Средневековья (в сочинениях князя А. Курбского и протопопа Аввакума)*, „Вестник Новосибирского государственного университета”, серия „История, Филология” 9, 2010, z. 2: *Филология*, s. 134–140.

połowie XVII stulecia. Jak wiadomo, była ona reakcją na zawarcie unii brzeskiej (1596) oraz odpowiedzią na propagandę wyznaniową Kościoła katolickiego i nowo powstałej Cerkwi unickiej. Z uwagi na specyficzną genezę i funkcję tekstów polemicznych, w roli ginących marnie grzeszników występują tam odstępcy od wiary greckiej — przede wszystkim biskupi, którzy uznali zwierzchność Rzymu — konwertyci oraz innowiercy, w tym szczególnie wrogowie i prześladowcy Cerkwi, burzyciele tradycji religijnej, świętokradcy i bluźniercy.

W porównaniu z literaturą staroruską — średniowieczną parenetyką, latopisarstwem czy hagiografią — opisy śmierci grzeszników, pojawiające się w polemice międzywyznaniowej, mają wymiar zdecydowanie mniej uniwersalny. W strukturze poszczególnych utworów odgrywają na ogół rolę ostrzegawczych przykładów, po które sięga się przy okazji poruszania najróżniejszych tematów bieżących. Występują między innymi w kontekście sporu o kanoniczność synodu brzeskiego, kontrowersji związanych z przejmowaniem świątyń i majątków, dysput wokół reformy kalendarza czy wreszcie apologii i obrony prawosławnych miejsc kultu, ikon i relikwii.

Pomimo specyficznej funkcji i aktualnego wydźwięku literackie reprezentacje „złej śmierci” realizowane są według utrwalonego w tradycji schematu. Odstępcy od wiary giną w sposób nagły, bez możliwości zamknięcia spraw doczesnych oraz duchowego przygotowania się na sąd Boży. Umierają w stanie bądź grzesznej pychy i zatwardziałości serca, bądź zgubnej rozpacz. W chwili konania pozostają najczęściej samotni lub otoczeni przez wrogów, a dodatkowe, budzące wstręt lub grozę, okoliczności ich odejścia podkreślają grzeszne skłonności oraz występki popełnione za życia. W wielu wypadkach mamy do czynienia ze śmiercią nienaturalną: zabójstwem albo zgonem, który prezentowany jest jako efekt działania sił nadprzyrodzonych. Śmierć bywa wówczas gwałtowna i może nastąpić — ku przestrodze — na oczach wielu świadków. Popularnymi motywami są również pośmiertne znaki potępienia, okaleczenie lub zbezczeszczenie ciała, a wreszcie brak godnego chrześcijańskiego pochówku.

Dla pisarzy tworzących w epoce unii brzeskiej pierwowzorem „złej śmierci” pozostaje samobójstwo Judasza, haniebne zgony dawnych herezjarchów z Ariuszem na czele oraz nędzny kres księcia Światopełka — zabójcy świętych Borysa i Gleba. Dodatkowo chętnie przypomina się marny koniec tych, którzy — już po rozłamie chrześcijaństwa — próbowali poddać Kościół wschodni pod władzę papieża. Najczęściej przywoływanym przykładem są tragiczne zgony sygnatariuszy unii florenckiej (1439); ponieważ w piśmiennictwie katolickim stanowiła ona przykład autentycznego zjednoczenia Kościołów, prawosławni chętnie przypominali jej dramatyczny finał.

Najbardziej rozległą polemiczną relację na temat soboru florenckiego można odnaleźć w broszurze niejakiego Kliryka Ostrońskiego². Opisuje on między

² *Исторія о Листрикійском, то есть, о разбойническомъ, Ферарскомъ або Флоренскомъ синодѣ, вкоротцѣ правдиве списаная*, [w:] *Памятники полемической литературы*

innymi śmierć greckich dostojników, którzy przyczynili się do zawarcia unii: patriarchy Konstantynopola Józefa II, cesarza Jana VIII Paleologa i metropolity kijowskiego Izydora. Patriarcha został podstępnie zamordowany przez łacińskich mnichów, gdy chciał się wycofać z porozumienia (do którego skłoniono go wcześniej prezentami). Z kolei cesarz, którego skuszono „wielkimi podarkami” i „jeszcze większymi obietnicami”, zmarł nagle w drodze powrotnej do swojej stolicy, dręczony przed śmiercią wyrzutami sumienia. „Poznał swój występki — czytamy — którym Boga obraził, sprzedawszy swoje sumienie za złoto, i tamże w rozpacz wpadłszy, zdechł nagle”³. Trzeci zwolennik porozumienia z Rzymem, metropolita Izidor, gdy doświadczył oporu ruskich wiernych i na własne oczy ujrzał upadek Konstantynopola, również „żałował swojego uczynku, a prawie przez Boga i przez ludzi opuszczonym będąc, a nawet przez swoje własne owieczki — począł rozpaczać”⁴. Widząc to, jego sługa i kaznodzieja, archidiakon Benedykt, „chwalca stolicy rzymskiej”, podał mu w posiłku truciznę⁵.

W opowieści Kliryka z Ostroga można odnaleźć kilka typowych elementów „złej śmierci”: po pierwsze — spóźniony żal, wyrzuty sumienia i zgubną dla duszy rozpacz, po drugie — śmierć w osamotnieniu i na obcej ziemi (co jest szczególnie wymowne w wypadku cesarza), po trzecie wreszcie — śmierć nie-naturalną: uduszenie patriarchy i otrucie metropolity. Wszystko to ma podkreślać bezbożność unii florenckiej i wskazywać, że podobny los czeka biskupów, którzy podpisali akt unii brzeskiej.

Dla porządku przypomnijmy, że na synodzie w Brześciu Litewskim za zjednoczeniem z Kościołem zachodnim opowiedziało się sześciu hierarchów ówczesnej metropolii kijowskiej⁶. U schyłku pierwszej dekady XVII wieku, czyli nieco ponad dziesięć lat później, przy życiu pozostał już tylko jeden. Jak nietrudno się domyślić, fakt ten stał się częstym motywem prawosławnych pism polemicznych i był interpretowany jako kara Boża za zdradę wiary.

Wzmianki o tajemniczych zgonach pierwszych unickich biskupów pojawiają się w wielu tekstach z tego okresu, między innymi w anonimowej *Przestrodze*

въ Западной Руси, ks. 3, „Русская Историческая Библиотека”, t. 19, Петербургъ 1903, kol. 433–476. Obszerne fragmenty dzieła w przekładzie Jana Stradomskiego zostały zamieszczone w A. Naumow, *Domus divisa. Studia nad literaturą ruską w I. Rzeczypospolitej*, „Biblioteka Tradycji Literackich” t. 18, Kraków 2002, s. 259–283 (cytuję za tym właśnie wydaniem).

³ A. Naumow, *Domus divisa...*, s. 277; w oryginale: „Позналъ свой выстѣпокъ, которымъ Бога образилъ, продавши за злото сумненье свое. Тамъ же впадши въ распачь, нагледъ здохъ” — *Исторія о Лустрикійском...*, kol. 467.

⁴ A. Naumow, *Domus divisa...*, s. 278–279; w oryginale: „[...] жаловалъ учинку своего, а праве отъ Бога и отъ людей, а иле своихъ овечокъ власныхъ — опущонъ будучи, почалъ распачати” — *Исторія о Лустрикійском...*, kol. 469.

⁵ Por. *ibidem*.

⁶ Do unii przystąpili: metropolita Michał Rahoza, biskup łucki Cyryl Terlecki, biskup włodzimierski Hipacy Pocij, arcybiskup połocki Herman Zahorski, biskup chełmski Dionizy Zbirujski oraz biskup piński Jonasz Hohol. Przy prawosławiu pozostali: biskup lwowski Gedeon Bałaban oraz biskup przemyski Michał Kopysteński.

(1605–1606)⁷, *Threnosie* (1610) Melecjusza Smotryckiego⁸ i *Palinodii* (1621) Zachariasza Kopysteńskiego⁹. Z wymienionych dzieł najpełniej rzecz całą prezentuje *Threnos*. Mamy tam opis zgonu pogrążonego w rozpacz metropolity Michała Rahozy, który „jeszcze żywym będąc, jako umarły chodził i śmierć nagłą, desperackie głosy wypuszczając, podjął”¹⁰. Jest też wzmianka o śmierci arcybiskupa połockiego Hermana Zahorskiego, który umarł przy ołtarzu w trakcie napadu epilepsji, czyli — zdaniem Smotryckiego — został zabity przez złego ducha. Są wreszcie zgony niegodne bądź w stanie grzechu ciężkiego. I tak, władca piński Jonasz Hohol skrzywdził kark, „ożarszy się gorzałki”, władca chełmski Dionizy Bałaban umarł obłożony klątwą za niekanoniczny związek z kobietą, a biskup łucki Cyryl Terlecki „za drugimi się pośpieszył”, pogrążony w rozpucie i z nieodpokutowanym morderstwem na sumieniu¹¹. Cały fragment ma być *memento* dla ostatniego żyjącego „ojca unii brzeskiej” — biskupa włodzimierskiego Hipacego Pocięja, który w momencie powstawania *Threnosu* piastował urząd metropolity. Autor upomina go następującymi słowami: „Wspomnij, synu, co się nad bracią Twoją mało przed tym stało, którzy na tejże z Tobą drodze byli”¹², na koniec zaś ostrzega: „już z tego poszóstnego tej waszej unii cugu, ty tylko sam zostałeś, któremu P[an] Bóg Wszechmogący, snadź oczekiwając opamiętania i nawrócenia, jeszcze dotąd folgować i lat żywota przedłużać raczy”¹³.

Pozostałe dzieła zasadniczo powtarzają bądź uzupełniają wskazane wątki. Jediną wartą odnotowania modyfikacją jest opis śmierci Michała Rahozy pojawiający się w *Palinodii*. Jej autor dodaje scenę, jaka miała się rozegrać przy łożu śmierci hierarchy: „I do tego przyszło, że [...] odwoływał swoją apostazję, i z całej duszy o prawosławnego duchownego prosił, którego mu protektorzy [jego], łacinnicy, wzbronili i [doń] nie dopuścili”¹⁴. Pierwszy unicki metropolita umiera zatem nie tylko w rozterkach sumienia, lecz także pozbawiony ostatnich sakramentów.

⁷ *Пересторога zelo потрібная на потомные часы православным христіаном...*, [w:] M. Возняк, *Письменницька діяльність Івана Борецького на Волині і у Львові*, Львів 1954, s. 25–63.

⁸ *Threnos to jest Lament jedynej ś. powszechnej apostolskiej wschodniej Cerkwie, z objaśnieniem dogmat wiary. Pierwej z greckiego na słowieński, a teraz z słowieńskiego na polski przełożony. Przez Theophila Orthologa, tejże świętej wschodniej Cerkwie syna*, [w:] *Collected Works of Meletij Smotryc'kyj*, wstęp D. A. Frick, „Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts”, t. 1, Cambridge MA 1987, s. 1–235.

⁹ *Палінодія или Книга Оборони Кафолической Святой Апостолской Всиходней Церкви и Святыхъ Патріарховъ, и о Грекохъ, и о Россохъ христіанехъ...*, [w:] *Памятники...*, ks. 1, „Русская Историческая Библиотека”, t. 4, Петербургъ 1878, kol. 313–1200.

¹⁰ *Threnos...*, s. 92.

¹¹ Por. *ibidem*, s. 92–93.

¹² *Ibidem*, s. 92.

¹³ *Ibidem*, s. 93.

¹⁴ „И пришло до того, же при смерти отволываль свою апостасію, и о православного духовника зъ души жадалъ. Еножь предстатели Латинникове зборонили и не допустили” — *Палінодія...*, kol. 1045. Jeśli nie podano inaczej, przeł. T. H.

Jeszcze bardziej sugestywna jest anonimowa opowieść o śmierci biskupa łuckiego Cyryla Terleckiego, która zachowała się w jednym z rękopisów¹⁵. Wypada w tym miejscu przypomnieć, że Terlecki, jeden z głównych — obok Pocięja — inicjatorów unii brzeskiej, był na przełomie XVI i XVII wieku popularnym „czarnym charakterem” literatury polemicznej. W tekstach prawosławnych autorów jawił się — nie bez podstaw¹⁶ — jako rozpustnik, morderca i grabieżca, fałszerz pieniędzy, oszust i uzurpator, „wilk w owczej skórze” oraz — by posłużyć się charakterystycznym określeniem, przywołanym w *Apokrisis* Marcina Broniewskiego — „źmij [wąż] rajski i lis chytry”¹⁷. Głównym powodem jego dążenia do unii miała być niepomysłowa chciwość; chętnie też wytykano mu rozwiązłość, fałsz i obłudę. Autor wspomnianej *Przestrogi* szczegółowo opisuje, jak w trakcie wizyty patriarchy Konstantynopola Jeremiasza II w Rzeczypospolitej Cyryl podstępnie przejmował jego pisma, a jednocześnie pochlebstwem wyłudził tytuł egzarchy, czyli patriarchszego namiestnika. W tym samym czasie miał potajemnie namawiać pozostałych władków, by odrzucili zwierzchnictwo patriarchy, obiecując, że poddanie się władzy papieża przyniesie im rozliczne korzyści¹⁸.

Dopełnieniem nakreślonego wizerunku jest wspomniana relacja o śmierci; jak można w niej przeczytać:

Cyryl Terlecki, władca łucki, na Wołyniu śmiercią złą i szkaradną umarł. Uduślił go szatan niespodzianie, w piwniczce, nad beczkami pełnymi pieniędzy. I nie mogli go odnaleźć, bo go diabeł, udusiwszy, w pustą beczkę włożył. A gdy go na drugi dzień znaleźli, pan Iwan Welatycki, pisarz piński, przyśrubował go do karety i po wsiach obwoził, od poddanych jego czynsz zbierając, jak gdyby żył [jeszcze]. Potem zaś wrzucił go w błoto. I tam mu wrony oczy wydziobały. Dowiedziawszy się o tym, córka jego [Terleckiego], Welatycka, bo mu Welatycki zięciem był, kazała chłopom męża wyciągnąć ciała z błota i zakopać. I tak bez pogrzebu zginął. A to dlatego, że stał się uczestnikiem herezji manichejskiej i ariańskiej

¹⁵ Tekst, opatrzony redakcyjnym tytułem *Полемічний опис смерті уніатських єпископів К. Терлецького та Г. Загорського*, został opublikowany w zbiorze dokumentów zatytułowanym *Боротьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватикану та унії (X–початок XVII ст.). Збірник документів і матеріалів*, red. С. А. Гринів et al., Київ 1988, nr 137, s. 192. Zamieszczony tam krótki opis śmierci arcybiskupa połockiego Hermana Zahorskiego powtarza motyw zawarty w *Threnosie*.

¹⁶ Por. m.in. О. Левицкий, *Южно-русские архиереи в XVI–XVII в.*, „Киевская Старина” 1, 1882, s. 49–100; Л. Тимошенко, *Єпископ Кирило Терлецький: родовід і початок духовної кар’єри*, „Дрогобицький Краєзнавчий Збірник” 9, 2005, s. 202–213; *idem*, *Заповіти, смерть і поховання єпископа Кирила Терлецького*, „Дрогобицький Краєзнавчий Збірник” 11–12, 2008, s. 467–483; П. Крालюк, *Єпископ переломних часів. Непоцінований Кирило Терлецький*, „День” 3.08.2007, nr 128, <https://day.kyiv.ua/uk/article/ukrayina-incognita/iepiskop-perelomnih-chasiv-0> [dostęp: 13.09.2017]; „День” 10.08.2007, nr 133, <https://day.kyiv.ua/uk/article/ukrayina-incognita/iepiskop-perelomnih-chasiv> [dostęp: 13.09.2017].

¹⁷ Słów tych jeszcze przed unią brzeską miał użyć względem Terleckiego metropolita Rahoza w liście do księcia Konstantego Wasyla Ostrońskiego; por. *Apokrisis abo Odpowiedź na książkę o synodzie brzeskim...*, [w:] *Памятники...*, ks. 2, „Русская Историческая Библиотека”, t. 7, Петербург 1882, kol. 1057.

¹⁸ Por. *Пепесторога...*, s. 29–32.

i zdrajcą Cerkwi wschodniej: dwa początki Duchowi Świętemu przypisywał i w posłuszeństwo papieżowi się oddał¹⁹.

Przytoczony opis — choć sam w sobie niezwykle wymowny — wymaga kilku słów komentarza. Śmierć w trakcie liczenia pieniędzy jest oczywistym nawiązaniem do przypowieści o głupim bogaczu (por. Łk 12, 13–21), a zarazem aluzją do złodziejskiej natury Judasza, z którym Terlecki był wielokrotnie zestawiany. Chciwość biskupa zostaje dodatkowo podkreślona w scenie pośmiertnego obwożenia ciała i zbierania opłat (dodajmy, że motywy ukrycia, szukania i odnalezienia, a potem publicznego eksponowania doczesnych szczątków to przewrotne odwołanie do hagiografii). Warte uwagi jest również to, że w tę *de facto* profanację zwłok i makabryczne oszustwo zaangażowani są bezpośrednio zięć i córka zmarłego. To kolejny wątek, który może towarzyszyć „złej śmierci” — nieuporządkowane relacje z bliskimi, zwłaszcza brak przedśmiertnego pojednania. W cytowanej opowieści nie jest to wprawdzie powiedziane wprost, a inne teksty polemiczne tematu nie poruszają, jednak z zachowanych aktów sądowych oraz testamentów łuckiego władcy wiadomo, że w ostatnich latach życia był mocno skonfliktowany z częścią rodziny²⁰. Opis szkaradnego zgonu uzupełnia obraz ciała porzuconego na pastwę zwierząt oraz podkreślenie, że nie doczekało się ono godnego pochówku.

Podsumowując, można stwierdzić, że „zła śmierć” Cyryla Terleckiego jest zasłużoną odpłatą za zdradę prawosławia, a jednocześnie napiętnowaniem chciwości, czyli grzechu, który go do tej zdrady doprowadził. Przypomina także o przewrotnej naturze wiarołomnego biskupa i pokazuje, że tak za życia, jak i po śmierci znajdował się pod władzą złego ducha.

Inną kategorią grzeszników spektakularnie uśmiercanych w literaturze polemicznej są prześladowcy Cerkwi — najczęściej kolejni uniccy hierarchowie, którzy grabią lub zajmują prawosławne świątynie i majątki, a także wspierający

¹⁹ „Кирил Терлецький, владика луцький, на Волині злою а шкарадною смертю вмер. Вдавил его шатан в склепі над бочками грошей нагло. І не могли его найти, ано его дявол, вдавивши, в порожню бочку вложил. А кгда его дня другого найшли, пан Иван Велятицький, писар пінський, пришрубовал его в кареті і возил по селах в подданих чинш вибираючи на него, якби жив. А потом вкинул его в болото. І там му ворони очі вибрали. Довідавшись дочка его Велятицькая, бо му Велятицький бил зять, казала потом мужа хлопам війняти з болота і закопати. І так без погребя згіб. А то для того же стал учасником ереси маніхеської і часто аріяньське і зрадницею церкви восточної. Два початки духу святому чинил, послушенство папезу отдал” — *Боротьба Південно-Західної Русі і України...*, s. 192.

²⁰ W 1599 roku Terlecki oskarżył swojego zięcia, wspomnianego tu Iwana Welatyckiego, oraz córkę Annę o napasć zbrojną i chęć grabieży majątku, a także wytoczył im proces sądowy, rok wcześniej zaś zmienił spisany uprzednio testament, pozbawiając ich prawa do spadku. Wprawdzie kilka lat później postanowił wybaczyć córce oraz zięciowi i w kolejnym testamencie, sporządzonym tuż przed śmiercią, zapisał im większą część swoich dóbr, o tym jednak autor przywoływanej opowieści mógł już nie wiedzieć lub fakt ten świadomie przemilczał; por. Л. Тимошенко, *Заповіту, смерть і поховання...*, s. 468–473.

ich w tym bezbożnym dziele świeccy urzędnicy oraz katolicka bądź unicka czeładź. Przykładów jest wiele. Jeden z najbardziej barwnych to opowieść o śmierci biskupa chełmskiego Atanazego Pakosty, spisana na początku lat trzydziestych XVII wieku przez Piotra Mohyłę²¹. Unicki władca, którego nazwisko przybiera w tej historii charakterystyczny — *nomen est omen* — wariant „Pakość” („Пакость”)²², prześladowuje prawosławnych duchownych i wiernych diecezji chełmskiej. Pewnego dnia, gdy wdziera się przemocą do cerkwi Świętej Paraskiewy w Krasnymstawie, niewidzialna siła trzykrotnie odrzuca go od ołtarza, nieomal zabijając na miejscu. Nie zważając na to ostrzeżenie, Pakosta nakazuje zamknięcie świątyni i nadal dręczy prawosławnych, za co wkrótce zostaje ukarany ciężką chorobą. Chcąc odzyskać zdrowie, za namową czarowników poleca zabić swojego kucharza i skrapia się jego krwią, potem zaś „serce jego, bijące jeszcze, wyrwać każe, i upiekłszy, sam jak zwierz dziki zjada”²³. Te makabryczne zabiegi nie odnoszą, rzecz jasna, żadnego skutku i po kilku dniach bezbożny biskup umiera:

[...] po życiu jego śmierć straszna i niemiłosiwa nastąpiła: jak bowiem tylko duszę nieczystą i niemiłosiwą oddał, strasznie i niemiłosiwie biesy głowę jego występłą wraz z szyją od ciała nieczystego i Bogu ohydneho gwałtem niewidzialnie oderwały, która w przytomności wszystkich od ciała się oddzieliła i z łoża na ziemię upadła, na zadziwienie wszystkich i na świadectwo nieprawego ich [unitów] odstępstwa. Zła jest bowiem śmierć grzeszników²⁴.

W tej na poły fantastycznej relacji po raz kolejny odnajdujemy liczne typowe elementy „złej śmierci”: lekceważenie nadprzyrodzonych znaków, które świadczy o zatwardziałości serca; budzące grozę okoliczności umierania, w tym cha-

²¹ Пор. *Сказанія Петра Могили о чудесныхъ и замечательныхъ явленіяхъ въ церкви православної...*, [w:] *Архивъ Юго-Западной Россіи*, cz. 1, t. 7, Kiev 1887, s. 114–116. Swoją energiczną działalnością, dobrze opisaną w źródłach historycznych, Pakosta mocno dał się we znaki prawosławnym; por. m.in. skargę ruskich mieszczan do sądu grodzkiego w Busku i list bractwa cerkiewnego z Krasnegostawu do bractwa lwowskiego opublikowane w tomie *Боротьба Південно-Західної Русі і України...*, s. 214–216; zob. także A. Gil, *Chelmska diecezja unicka 1596–1810. Dzieje i organizacja*, „Studia i Materiały do Dziejów Chrześcijaństwa Wschodniego w Rzeczypospolitej”, t. 1, Lublin 2005, s. 61–62, 66–67.

²² „По имени его бысть и житіе его” — podkreśla autor relacji (*Сказанія Петра Могили...*, s. 114). Słowo „пакость” ma kilka znaczeń, a wszystkie negatywne: 1) ‘zło’, ‘szkoda’, ‘uszczerbek’; 2) ‘pohańbienie’, ‘zbezczeszczenie’; 3) ‘niepokój’; 4) ‘przeszkoda’; 5) ‘utrapienie’, ‘bieda’, ‘nieszczęście’; 6) ‘nieczystość’, ‘obrzydlivość’, ‘ohyda’; zob. m.in. *Словарь русскаго языка XI–XVII вв.*, t. 14: *Отрава — Персона*, Москва 1988, s. 130.

²³ „[...] сердце его, еще движущееся сторгнути [повели], и испекши е, самъ аки звѣрь изъяде” — *Сказанія Петра Могили...*, s. 115.

²⁴ „[...] по житію его и кончина его люта и немилостива бысть: егда бо испроверзаше скверную и немилостивую душу свою, страшно и немилостивно бѣсы хулную его главу съ выею отъ нечистаго и богомерзкаго тѣла его насиліємъ невидимо исторгоша, якъ же предъ всѣми предстоящими на землю отъ тѣла и отъ одра испасти, во удивленіе всѣмъ и въ обличеніе беззаконнаго ихъ отступства. Смерть бо грѣшникомъ люта” — *ibidem*, s. 115–116.

rakterystyczne „zezwierżenie” grzesznika²⁵; a wreszcie — pośmiertne znaki potępienia dokonujące się na oczach wielu świadków.

W tym samym zbiorze pojawia się jeszcze historia przerażającej śmierci starosty przemyskiego, który pomagał unickiemu biskupowi Atanazemu Krupieckiemu odebrać prawosławnym sobór katedralny Świętego Jana Chrzyciciela, oraz wzmianka o nagłym zgonie ślusarza, który na rozkaz urzędnika sforsował drzwi do świątyni. Co charakterystyczne, starostę miał przed śmiercią „dręczyć okrutnie” sam święty Jan, czyli patron zagarniętej katedry²⁶.

Pozostałe kategorie karanych „złą śmiercią” grzeszników, o których nie sposób tu szerzej opowiedzieć, to między innymi: katolicy demonstracyjnie lekceważący kalendarz juliański bądź zmuszający prawosławnych do świętowania zgodnie z nowym stylem, a także świętokradcy i bluźniercy — głównie protestanci — szydzący z obrzędów cerkiewnych i podnoszący rękę na rozmaite świętości, przede wszystkim relikwie²⁷. Odrębną grupę stanowią młodzi przedstawiciele prawosławnych rodów magnackich, którzy — niepomni na przestrogi oraz rozmaite cudowne znaki — porzucają wiarę przodków i umierają nagle, w kwiecie wieku, nie pozostawiając po sobie potomstwa²⁸.

We wszystkich wskazanych przypadkach motyw „złej śmierci” pełni funkcję poręcznego argumentu w dyspacie. Niezależnie od tego, czy pojawia się w formie wzmianki, czy też bardziej rozbudowanego epizodu, ma służyć przede wszystkim jako ostateczne potwierdzenie racji ortodoksyjnego autora. Staje się dowodem świętości jego rodzimej tradycji, a równocześnie znakiem potępienia kultur i wspólnot innowierczych. Dowodem, rzecz jasna, nie dla unitów, katolików czy protestantów, ale dla pobożnego prawosławnego czytelnika. Ta jednostronność i ekskluzywizm są nader charakterystyczne dla całej polemiki okołounijnej i nie

²⁵ Por. m.in. O. A. Туфанова, „Криводный личиц” Гришка Отрепьев, „Вестник Славянских Культур” 11, [Москва] 2009, nr 1, s. 89–96; A. С. Демин, *Изображение „зверскости” злодеев в древнерусской литературе*, „Вестник Славянских Культур” 29, [Москва] 2013, nr 3, s. 68–81.

²⁶ Por. *Сказанія Петра Могили...*, s. 61.

²⁷ Por. m.in. wzmiankę o śmierci autora reformy kalendarzowej, papieża Grzegorza XIII, z broszury Herasyma Smotryckiego *Kalendarz rzymski nowy* (Календарь Римский новый, [w:] *Архивъ Юго-Западной Россіи*, cz. 1, t. 7, Кіев 1887, s. 252) oraz barwne historie z przywoływanych *Opowieści Mohyły* (Сказанія Петра Могили..., s. 53–54, 104–105, 123–124) i słynnej pracy Atanazego Kalnofojskiego (*Teraturgema lubo Cuda, które były tak w samym świętoudotwornym monastyrze pieczarskim kijowskim jako w obudwu świętych pieczarach...*, [Kijów 1638], [w:] *Seventeenth-Century Writings on the Kievan Caves Monastery*, „Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts”, t. 4, Cambridge MA 1987, s. 195–196, 202–203, 258–259).

²⁸ Por. m.in. słowa Iwana Wiszeńskiego o upadku domu książąt Słuckich oraz śmierci ks. Konstantego Konstantynowicza Ostrojskiego (И. Вишенский, *Сочинения*, oprac. i koment. И. П. Еремін, Москва-Ленинград 1955, s. 33–34) oraz obszerną opowieść Mohyły o śmierci dwóch innych książąt Ostrojskich — Konstantego i Janusza, synów ks. Aleksandra Konstantynowicza Ostrojskiego i Anny Kostczanki, którzy byli ostatnimi męskimi przedstawicielami słynnego rodu (Сказанія Петра Могили..., s. 93–98; zob. także Н. Яковенко, *Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст.*, Київ 2002, s. 22).

ograniczają się bynajmniej do przedstawicieli Kościoła wschodniego. Jak to celnie ujął Aleksander Brückner, wszyscy pisarze religijni tamtej epoki, „wstępując w szranki, nie walczą nigdy o zdobycie prawdy; każdy z nich jest już w zupełnym jej posiadaniu”²⁹.

Bibliografia

- Broniewski M., *Apokrysis abo Odpowiedź na książki o synodzie brzeskim...*, [w:] *Pamyatniki polemicheskoi literatury v Zapadnoi Rusi*, ks. 2 „Russkaya Istoricheskaya Biblioteka”, t. 7, Peterburg 1882.
- Brückner A., *Spory o unię w dawnej literaturze*, „Kwartalnik Historyczny” 10, 1896.
- Chernaya L. A., *Antropologicheskii kod drevnerusskoi kul'tury*, Moskva 2008, <http://fictionbook.ru/static/trials/00/27/46/00274672.a4.pdf>.
- Chernaya L. A., *Istoriya kul'tury Drevnei Rusi*, Moskva 2007.
- Demin A. S., *Izobrazhenie „zverskosti” zlodeev v drevnerusskoi literature*, „Vestnik Slavyanskikh Kul'tur” 29, [Moskva] 2013, nr 3.
- Donskoi G. G., *Perekhod v „inoi mir” v dukhovnoi kul'ture srednevekovoi Rusi (XIV–XVI vv.)* [dysertatsiya na soiskanie uchenoi stepeni kandidata istoricheskikh nauk], Moskva 2012.
- Gil A., *Chelmska diecezja unicka 1596–1810. Dzieje i organizacja*, „Studia i Materiały do dziejów Chrześcijaństwa Wschodniego w Rzeczypospolitej”, t. 1, Lublin 2005.
- Jakovenko N., *Paralel'nyj svit. Doslidzhennja z istorii' ujavlen' ta idej v Ukrai'ni XVI–XVII st.*, Kyi'v 2002.
- Kalnofojski A., *Teraturgema lubo Cuda, które były tak w samym świętocydotwornym monastyrze pieczarskim kijowskim jako w obudwu świętych pieczarach...*, [Kijów 1638], [w:] *Seventeenth-Century Writings on the Kievan Caves Monastery*, „Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts”, t. 4, Cambridge MA 1987.
- Kliryk Ostrogski, *Istoria o Listrikiiskom, to est', o razboinicheskom”, Ferarskom” abo Florenskom” sinodě, vkorottsě pravdivie spisanyja*, [w:] *Pamyatniki polemicheskoi literatury v Zapadnoi Rusi*, ks. 3, „Russkaya Istoricheskaya Biblioteka”, t. 19, Peterburg” 1903.
- Kopysteński Z., *Palinodiya ili Kniga Oborony Kafolicheskoi Svyatoi Apostolskoi Vskhodnei Tserkvi i Svyatykh” Patriarkhov”, i o Grekokh”, i o Rossokh” khristianekh”...*, [w:] *Pamyatniki polemicheskoi literatury v Zapadnoi Rusi*, ks. 1, „Russkaya Istoricheskaya Biblioteka”, t. 4, Peterburg” 1878.
- Kraljuk P., *Jepyskop perelomnyh chasiv. Nepocinovanyj Kyrylo Terlec'kyj*, „Den” 3.08.2007, nr 128, <https://day.kyiv.ua/uk/article/ukrayina-incognita/iepiskop-perelomnih-chasiv-0>; „Den” 10.08.2007, nr 133, <https://day.kyiv.ua/uk/article/ukrayina-incognita/iepiskop-perelomnih-chasiv>.
- Krotov M. G., *Poslanie tsarya Alekseja Mikhailovicha o smerti patriarkha Iosifa (etyud iz istoricheskoi psikhologii)*, [w:] *Germenetika drevnerusskoi literatury XVI–nach. XVIII vv.*, t. 2, Moskva 1989.
- Levitskii O., *Yuzhno-russkie arkhieri v XVI–XVII v.*, „Kievskaya Starina” 1, 1882.
- Naumow A., *Domus divisa. Studia nad literaturą ruską w I. Rzeczypospolitej*, „Biblioteka Tradycji Literackich”, t. 18, Kraków 2002.
- Perestoroga zelo potrebna na potomnyje chasy pravoslavnym khryistianom...*, [w:] M. Voznjak, *Pys'mennyc'ka dijat'nist' Ivana Borec'kogo na Volyni i u L'vovi*, L'viv 1954.
- Polemichnyj opys smerti uniats'kyh jepyskopiv K. Terlec'kogo ta G. Zagors'kogo*, [w:] *Borot'ba Pivdenno-Zahidnoi' Rusi i Ukrai'ny proty ekspansii' Vatikana ta unii' (X–pochatok XVII st.)*. *Zbirnyk dokumentiv i materialiv*, red. J. A. Gryniv et al., Kyi'v 1988.

²⁹ A. Brückner, *Spory o unię w dawnej literaturze*, „Kwartalnik Historyczny” 10, 1896, s. 579.

- Skazaniya Petra Mogyly o chudesnyh" y zamechatel'nyh javlenijah" v" cerkvy pravoslavnoj..., [w:] Arhyv" Jugo-Zapadnoj Rossii*, cz. 1, t. 7, Kiev 1887.
- Smotrycki H., *Kalen"dar" Rimskii novyi*, [w:] *Arkhiv" Yugo-Zapadnoi Rossii*, cz. 1, t. 7, Kiev 1887.
- Smotrycki M., *Threnos to jest Lament jedynej ś. powszechnej apostolskiej wschodniej Cerkwie, z objaśnieniem dogmat wiary. Pierwej z greckiego na słowieński, a teraz z słowieńskiego na polski przelożony. Przez Theophila Orthologa, teżże świętej wschodniej Cerkwie syna*, [w:] *Collected Works of Meletij Smotryc'kyj*, wstęp D. A. Frick, „Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts”, t. 1, Cambridge MA 1987.
- Tufanova O. A., „*Krovoyadnyi lvichishch" Grishka Otrep'ev*”, „*Vestnik Slavyanskikh Kul'tur*” 11, [Moskva] 2009, nr 1.
- Tymoshenko L., *Jepyskop Kyrylo Terlec'kyj: rodovid i pochatok duhovnoi'kar'jery*, „*Drogobyc'kyj Krajeznavchij Zbirnyk*” 9, 2005.
- Tymoshenko L., *Zapovity, smert' i pohovannja jepyskopa Kyryla Terlec'kogo*, „*Drogobyc'kyj Krajeznavchij Zbirnyk*” 11–12, 2008.
- Vasil'ev V. K., *Syuzhet pozdnego russkogo Srednevekov'ya (v sochineniyakh knyazya A. Kurbskogo i protopopa Avvakuma)*, „*Vestnik Novosibirskogo Gosudarstvennogo Universiteta*”, seria „*Istoriya, Filologiya*” 9, 2010, z. 2. *Filologiya*.
- Vasil'ev V. K., *Syuzhetnaya tipologiya russkoi literatury XI–XX vekov (Arkhetipy russkoi kul'tury). Ot Srednevekov'ya k Novomu vremeni*, Krasnoyarsk 2009.
- Vishenskiy I., *Sochineniya*, oprac. i koment. I. P. Yeremin, Moskva-Leningrad 1955.

The death of a sinner in Orthodox polemical literature of the era of the Union of Brest

Summary

In the Orthodox polemics of the end of the 16th and the first half of the 17th century, sinners, dying of a “bad death”, are most often apostates from the faith (bishops who joined the Union of Brest), converts, and religious dissenters, especially persecutors of the Orthodox Church, and those committing sacrilege and blasphemy. Descriptions of their miserable deaths are based on a traditional Old East Slavic schema, but they have a particular, less universal dimension. They generally act as cautionary examples, which are referred to when discussing current issues (the dispute over the legality of the Synod of Brest, the controversy over the acquisition of temples and properties, the debate over the calendrical reform, and the apologetics and defence of Orthodox sanctuaries, icons, and relics). In all cases, the death of a sinner (Uniate, Catholic or Protestant) becomes the final confirmation that the Orthodox author is right, as well as the evidence of the sanctity of his tradition, and the sign of condemnation of the religious dissenters.

Keywords: death of a sinner, bad death, Union of Brest, polemical literature, anti-hagiography

Смерть злодея в православной полемической литературе времен Брестской церковной унии

Резюме

В православной полемической литературе конца XVI и первой половины XVII века в роли грешников, умирающих „злой смертью”, чаще всего выступают вероотступники (главным образом, епископы, признавшие Брестскую церковную унию 1596 года), люди, обращенные из православия, и инославные христиане, в первую очередь гонители Церкви, святотатцы и богохульники. Описания их жалкого конца опираются на традиционную древнерусскую модель, но в отличие от нее носят гораздо менее универсальный характер. Большей частью они играют роль назидательных примеров, к которым полемисты обращались в связи со злобой дня, такой как спор о каноничности брестского поместного собора, протесты против захвата православных храмов и имущества, разногласия насчет календарной реформы или же апология и защита православных святынь — церквей, икон и мощей. Во всех приведенных примерах смерть злодея (униата, католика или протестанта) является окончательным оправданием позиций благочестивого автора — доказательством богоугодности его собственной традиции и знаком осуждения любого инославия.

Ключевые слова: смерть грешника (злодея), „злая смерть”, Брестская церковная уния, полемическая литература, „антижитие”